

О. І. Бабич,
ст. викладач;
В. О. Кочубей,
студентка

УДК 655.5: 655; 11 (477)

Книжкова справа в Києво-Печерському монастирі впродовж XI–XIII ст. (за текстом Печерського Патерика Касіянівської другої редакції 1462 р.)

На основі текстів Печерського Патерика Касіянівської другої редакції 1462 р. досліджено книжкову справу Києво-Печерського монастиря XI–XIII ст.

Ключові слова: Києво-Печерський монастир, домонгольська доба, Печерський патерик, Студійський статут, рукописна книга, Феодосій Печерський, Никон Великий, Іларіон Схимник, Нестор Літописець, чернець.

Вступ. З поширенням християнства на теренах Русі за великого київського князя Володимира Святославича (978–1015) активізується розвиток книжкової справи, центрами котрої стають переважно церковні інституції, зокрема кафедральні храми та монастирі. Поміж останніх важливого значення набуває Києво-Печерський монастир.

Заснований на початку XI ст., він у роки ігуменства Феодосія Печерського (1059/60–1074) перетворюється на один із провідних центрів розвитку книжкової справи домонгольської Русі. Однак досі видання книг у монастирі розглядали здебільшого в контексті діяльності монастирської друкарні. Хоча книжкова справа тут почала розвиватися ще в перші роки становлення цієї християнської твердині чернечого подвижництва.

В історичній науці питання зародження та розвитку книговидавництва в Києво-Печерському монастирі в домонгольську добу залишається маловивченим.

Емпіричним матеріалом для написання цієї наукової розвідки стали тексти Печерського Патерика Касіянівської другої редакції, створеної в Києво-Печерському монастирі 1462 р., – збірки оповідань про століття монастирської історії та найбільш відомих і прославлених ченців.

Об'єктом розвідки є книжкова справа Києво-Печерського монастиря в домонгольську добу, предметом – її складники, зокрема книгописання, книгозбирання та місце книги в житті києво-печерських ченців.

Хронологічні межі роботи обмежені другою половиною XI – першою третиною XIII ст., що

збігається з домонгольською добою в історії Києво-Печерського монастиря.

Мета історичної розвідки – відтворити розвиток книжкової справи в стінах Києво-Печерського монастиря впродовж другої половини XI – першої третини XIII ст. на основі текстів Печерського Патерика Касіянівської другої редакції 1462 р.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в науці зроблено спробу розглянути книжкову справу Києво-Печерського монастиря в домонгольську добу саме на основі текстів Печерського Патерика Касіянівської другої редакції 1462 р.

Результати й обговорення. Очоливши після першого києво-печерського ігумена Варлаама (1057–1059/60) братство печерян у підземному печерному монастирі, збудувавши над печерою дерев'яний монастир і переселившись до нього разом із братією 1062 р., що зросла з 20 до 100 ченців, ігумен Феодосій вирішив запровадити у своєму монастирі статут чернечого життя, тобто упорядковані правила життя ченців. До цього в монастирі подібних норм (статутів) не було. До речі, бракувало й богослужбової літератури.

«І почав шукати [належного] правила чернечого, – читаємо в Печерському Патерику, – і знайшовся тоді чесний інок Мисаїл, [з] монастиря студійського, який прийшов із Греків з митрополитом Георгієм» [1, с. 31]. У нього печерський ігумен переписав список Студійського статуту [1, с. 43]. «По цьому ж послав блаженний одного з братів у Константинопіль град до Єфрема – скопця, аби увесь Статут Студійського монастиря приніс переписавши» [1, с. 43].

Єфрем-скопець «веління преподобного отця нашого виконав і, весь статут монастирський переписавши, послав до нього» [1, с. 43]. На основі цих двох отриманих списків статутів ігумен Феодосій, творчо доопрацювавши їх, створив статут чернечого життя, котрий і запровадив у своєму монастирі близько 1064 р. [2, с. 13]. Цей статут «Феодосій наказав прочитати перед братією і звідтоді почав у своєму монастирі все робити за статутом святої обителі Студійської, як і до нині учні його цих [правил] дотримуються» [1, с. 43]. Як сказано в Печерському Патерику, від Києво-Печерського монастиря «перейняли всі монастирі Руські статут; тому вшанований був монастир Печерський як найперший та чесніший од усіх» [1, с. 12].

Його приписи регламентують все життя ченця: від одягу та їжі на щодень аж до купання в лазні. Однак була в нього одна особливість, котра вплинула на розвиток давньоруської культури. Студійський статут зобов'язував кожного ченця щодня читати книги, які він отримував у монастирській бібліотеці в монаха-бібліотекаря, що само собою передбачало стовідсоткову грамотність усіх насельників монастиря та існування доброї бібліотеки.

«Потрібно знати, – читаємо в параграфі 26 статуту, – що в ті дні, які ми вільні від тілесних справ, вдаряє книгозберігач одноразово в дерево і збирається братія в книгозберігальну кімнату і бере кожний книгу і читає до вечора; перед клепанням же до світильничного вдаряє знову одноразово книжний приставник і всі приходять і повертають книги по запису; хто ж уповільнить (запізниться) повернути книгу, підлягає епітимії» [3, с. 676].

Таким чином, запровадження ігуменом Феодосієм в Києво-Печерському монастирі Студійського статуту стало поштовхом для розвитку книжкової справи в монастирі та збирання монастирської бібліотеки. Це, своєю чергою, мало утверджувати Печерський монастир як духовного правонаступника Греції на території Київської Русі.

У Києво-Печерському монастирі особливе значення надавалося створенню рукописних книг, яке здійснювалося тут на дуже високому рівні.

Після переселення ченців із печер до дерев'яного монастиря 1062 р. та запровадження ігуменом Феодосієм Студійського статуту його келія перетворилася на осередок переписування та виготовлення рукописних книг. З Печерського Патерика дізнаємося, що діяльну участь у цьому процесі брали пресвітер Никон Великий та ігумен Феодосій: «Не раз, коли Великий Никон сидів і переписував книги, влаштовувався блаженний коло нього і прях нитки для цієї справи» [1, с. 47]. Ми схилиємося до думки, що

і славетний ігумен писав книги. Відомо, що Феодосій Печерський є автором близько 20 творів. Підтвердженням цього є слова із Печерського Патерика: «Пише ж [Феодосій] і сіє в молитві» [1, с. 12].

За свідченнями, знайденими в тому ж таки Печерському Патерику, діяльну участь у переписуванні, а фактично виготовленні, книг брав Іларіон Схимник. У цій справі йому також допомагав ігумен Феодосій, виготовляючи все необхідне для створення книг: «Був бо книжником добрим [Іларіон Схимник], і день та ніч переписував книги в келії блаженного отця нашого Феодосія, а той, тихо співаючи псалми прях своїми руками, або щось інше робив» [1, с. 48].

Отже, як читаємо в Печерському Патерику, келія ігумена Феодосія перетворилася на монастирський осередок з написання та переписування книг. Первісний учений гурток, до якого входили ігумен Феодосій Печерський, Никон Великий та Іларіон Схимник, робив велику справу не лише для Києво-Печерського монастиря, а й для всієї Давньоруської держави. З часом до цього гуртка книжників долучилися й інші ченці, зокрема майбутній ігумен Іоанн та диякон Нестор, майбутній славетний літописець. Книги виготовлялися для потреб монастиря та, напевно, на продаж.

У роки ігуменства Никона Великого (1078–1088) у стінах Києво-Печерського монастиря розпочинається робота над створенням вітчизняної агіографічної (житійної) літератури. У першій половині 80-х рр. XI ст. під керівництвом та за участі ігумена Никона Нестор Літописець створив «Читання про житіє і погублення блаженних страсотерпців Бориса і Гліба» та «Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського», пов'язані з їхньою майбутньою канонізацією. Із Печерського Патерика дізнаємося, що в монастирі створювалися житійні книги на пошану іншим печерським подвижникам [1, с. 121–122].

Мало що відомо про збирання монастирської бібліотеки. На нашу думку, воно розпочалося задовго до запровадження ігуменом Феодосієм Студійського статуту в Києво-Печерському монастирі.

З'ясувати кількісний та тематичний склад монастирської бібліотеки не вдається. Беззаперечним є лише той факт, що Києво-Печерський монастир мав велике зібрання книг.

Не викликає сумніву й те, що після 1062 р. монастирська бібліотека розташувалась у «старому» дерев'яному монастирі на території нинішніх дальніх печер. Гадаємо, що для її влаштування було виділено окреме приміщення – книгозберігальну кімнату, як сказано в Студійському статуті.

Після завершення будівництва, розпису фресковим живописом та освячення 14 серпня 1089 р. першої кам'яної споруди Києво-Печерського монастиря – Успенського собору – бібліотеку було перенесено на його хори. Про це йдеться в оповіді Печерського Патерика про грецьких майстрів живопису, котрі прикрашали фресками собор, та про чудесне їх повернення до Києва Богородицею, а також про звитки та книги, що залишилися в монастирі після їхньої смерті: «Є ж і нині на хорах [Успенського собору], і книги їхні грецькі зберігаються в пам'ять такого чуда» [1, с. 51].

Проте цікаво інше. Серед монастирської громади було чимало справжніх ченців-книголюбів, котрі мали власні книжкові келійні зібрання. Інформацію про деяких із них доніс нам Печерський Патерик. Доволі часто лише книги склали все майно ченця. Приміром, чернець Григорій Чудотворець (пострижений Феодосієм близько 1064 р.; трагічно загинув 25 травня 1093 р.), за свідченням Печерського Патерика, зібрав чималу бібліотеку в своїй келії, не маючи «нічого іншого крім книг». Згодом він їх продав, аби роздати гроші убогим [1, с. 129].

Свою власну келійну бібліотеку мав і князь-чернець Микола Святоша (мирське ім'я – Святослав Давидович, правнук Ярослава Мудрого; 17 лютого 1106 р. постригся в ченці Києво-Печерського монастиря; помер 1143 р.), яку перед смертю заповідав Києво-Печерській обителі [4, с. 81]. Оповідуючи про нього в першій чверті XIII ст., один із авторів Печерського Патерика, єпископ Володимирський Симон зазначав, що «є в монастирі [Києво-Печерському] книги його численні й до сього дня» [1, с. 103].

На нашу думку, фонди монастирського книжкового зібрання поповнювалися за рахунок створення книг у стінах монастиря, шляхом купівлі та отримання в подарунок. Підтвердженням останнього твердження є оповідь з Печерського Патерика про боярина київського, князя Ізяслава Ярославовича Климента, котрий подарував Печерському монастирю Євангеліє [1, с. 51].

Авторитет книги поміж печерських ченців був дуже високим. Читання книг викликало загальну повагу братії. З цього приводу славетний Нестор Літописець у «Повісті врем'яних літ» виголошує похвалу книзі: «Велика – бо користь буває чоловікові від науки книжної, бо книги вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаєння, і мудрість, і стриманість здобуваємо із слів книжних. Книги подібні рікам, що тамують спрагу цілого світу, це джерела мудрості. Книги – бездонна глибина, ми ними в печалі втішаємось, вони узда для тіла і душі» [5, с. 241].

Книга супроводжувала ченця впродовж усього його життя в монастирі – від вступу на послух і до смерті та після неї: ім'я померлого ченця вписували до монастирського синодика (поменника).

Вільний від монастирського послуху час ченці присвячували читанню книг. Так про пресвітера Даміана Цілителя (помер 1065 р., за іншими даними – 1071 р.) Печерський Патерик оповідає, «як не спав він усі ночі і старанно читав святі книги...» [1, с. 49].

Важливого значення надавав ігумен Феодосій книжковому слову в церковних богослужіннях. Печерський Патерик оповідає, що коли ігумен Феодосій «сам повчав братію в церкві духовними словами, то наказував великомудрому Никону, аби читав щось із книг на наставлення братії, також [доручав те і] преподобному отцю нашому Стефану, що був тоді уставщиком...» [1, с. 46].

Серед печерян були й такі, що заради подвижництва ставили собі за мету вивчити книги Святого Письма напам'ять. Один із них Микита Затвірник (єпископ Новгородський у 1096–1108 рр.), за Печерським Патериком, вивчив напам'ять книги Старого та Нового заповітів [1, с. 119].

Висновки. Таким чином, книжкова справа в Києво-Печерському монастирі починає розвиватися ще в період його становлення. Студійський статут, який запровадив тут ігумен Феодосій, був тим першим документом, що започаткував книжкову справу в монастирі: переписування, написання книг та збирання монастирської бібліотеки.

Участь у започаткуванні та розвитку книжкової справи в стінах Києво-Печерського монастиря брала ціла плеяда видатних діячів не лише монастиря, а й усієї Давньоруської держави: Феодосій Печерський, Никон Великий, Іларіон Схимник, ігумен Іоанн, Нестор Літописець та інші.

Печеряни мали й власні книжкові зібрання, котрі після їхньої смерті поповнювали монастирську бібліотеку.

Перспективи подальших наукових розвідок з цієї проблематики полягають у пошуках нових історичних свідчень, що стосуються розвитку книжкової справи в Києво-Печерському монастирі, ролі книги в житті киево-печерських ченців та дослідження впливу цієї писемної школи на розвиток книжкової справи на Русі та в Україні до початку книгодрукування.

1. *Києво-Печерський Патерик* Касіянівської 2-ої редакції 1462 р. // Патерик Києво-Печерський / упоряд., прим. та дод. І. Желегко ; відп. ред. В. М. Колпакова. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 1998. – 348 с.

2. *Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповідника.* – К., 1992. – 288 с.

3. *Голубинський Е.* История русской церкви / Е. Голубинский. – М., 1881. – Т. I. Вторая половина тома. Период первый. Киевский или домонгольский. – 791 с.

4. *Иоанн (Белевцев).* Образование Русской православной церкви // Богословский труды : изд. Моск. патриархии. – М., 1987. – Сб. 28.

5. *Повість* врем'яних літ. Літопис (За Іпатівським списком) / пер. з давньорус., післяслово, комент. В. В. Яременка. – К., 1990. – 558 с.

Подано до редакції 15. 04. 2014 р.

Babych Oleksandr, Kochubej Viktoriya. Book publishing in the Kyiv-Pechersk Monastery during the eleventh to thirteenth centuries (on the text of the Pechersk Paterikon of the Kasiyanivska second edition 1462).

The book publishing in the Kyiv-Pechersk Monastery during the eleventh to thirteenth centuries is studied on the text of the Pechersk Paterikon of the Kasiyanivska second edition 1462.

Keywords: Kyiv Pechersk Monastery, Pre-Mongol period, Pechersky Patericon, Studite Typicon, Handwrite book, Feodosy Pechersky, Nikon the Great, Ilarion the Ascetic, Nestor Righteous, monk.

Бабыч А. И., Кочубей В. А. Книжное дело в Киево-Печерском монастыре на протяжении XI–XIII вв. (по текстам Печерского Патерика Касьяновской второй редакции 1462 г.).

На основе текстов Печерского Патерика Касьяновской второй редакции 1462 г. исследовано книжное дело Киево-Печерского монастыря XI–XIII вв.

Ключевые слова: Киево-Печерский монастырь, домонгольский период, Печерский патерик, Студийский устав, рукописная книга, Феодосий Печерский, Никон Великий, Иларион Схимник, Нестор Летописец, монах.